

Dohnal, Josef

Technika versus člověk – Valerij Brjusov a antiutopie : Republika Jižního kříže, Vzpouora strojů

In: Dohnal, Josef. *Proměny modelu světa v ruské próze na přelomu XIX. a XX. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2012, pp. 99-111

ISBN 9788021059436

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124565>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kapitola druhá

Technika versus člověk – Valerij Brjusov a antiutopie. Republika Jižního kříže, Vzpouora strojů

Již v úvodní části naší práce jsme zmiňovali fakt, že přelom století je spojen s nebývalým rozmachem techniky a technických vymožeností, které významnou měrou mění životní podmínky lidí. Vpád technické civilizace do lidského života byl poměrně rychlý, měnil životní styl i poznatky o světě na tu dobu neuvěřitelně rychle a podstatně; nutně musel způsobovat změnu v obvyklých stereotypch jednání a myšlení.

Technika a změny, které působila ve vnějším prostředí, se neomezovaly tím, že se měnilo jen samo vnější prostředí a jeho podmínky, tj. že bylo možno využívat moderní dopravní prostředky, telekomunikační služby, že průmysl začínal produkovat žádané výrobky usnadňující lidem řadu prací a zvyšující komfort života. Technika ovlivňovala vnější ráz životního prostředí, to, co bylo vizuálně vnímatelné, měnila ráz krajiny, rázně zasahovala do měst.

Jak jsme se však snažili dokumentovat, pro většinu lidí technika kromě toho, co viděli odehrávat se ve svém okolí, znamenala jistou změnu pohledu na svět a na sebe v něm. Do té doby byl aktivním činitelem především člověk; vše se dělo skrze něho. Již tzv. první průmyslová revoluce začala významně měnit myšlení lidí, jenže Rusko jako převážně agrární země reflektovala tuto změnu podstatně později a v podstatně menší míře než západoevropské země. V zemědělském a navíc ekonomicky nevyspělém Rusku se technika začala opravdu silněji prosazovat až v poslední čtvrtině XIX. století. Teprve tehdy začíná být skutečně produktivním faktorem a začíná člověku jeho dřívější roli hybatele odebírat. Do života člověka vstupuje stroj jako činitel, který přebírá část lidské práce; tento faktor však nemusí být vnímán jen jako pozitivní, protože může začít klást otázku, nakolik se zvýšení podílu techniky v lidské civilizaci odrazí v jeho postavení, v sebedůvěře a značné míře závislosti na sobě samém. Není proto divu, že ruská literatura začíná změny provázející technizaci života člověka zahrnovat do okruhu svého zájmu.

Zatímco pro většinu autorů byly technické vymoženosti spíše jakýmsi doplňkem, který reflektovali především jako součást popisu změněného či měnícího se prostředí, takže technická zařízení hrají spíše roli scény, u Valerije Brjusova nalézáme přístup, který byl v ruském prostředí v mnohém nový a originální. Zaměřuje se totiž na to, co a jak se děje s lidským činitelem v nově utvářeném světě. Svoje myšlenky jakoby testuje na utopicky (a alegoricky)

zkonstruovaném modelu pokročilé technické civilizace. To, co se rodilo, Brjusov vnesl do obou svých děl, kterým bychom chtěli věnovat pozornost, jako cosi již dokonaného, završeného a fungujícího – anticipoval tedy, domýšleje, co všechno by se mohlo případně stát, kdyby technická civilizace začala značnou měrou ovlivňovat způsob bytí člověka. Zaujalo ho především téma toho, jak se proniknutí techniky do okolí člověka odrazí v jeho bytí ve světě, v jeho psychice i ve schopnosti zůstat aktivním tvůrcem svého prostředí a osudu. Nevěnoval pozornost otázkám techniky jako takové; jeho tématem nebyla technizace sama o sobě, ale změny, které nastávají díky tomu, že technika umožňuje nebývale měnit podmínky lidské existence. Jeho pohled se tak mohl přenést do sféry lidského vyrovnávání s dokonalými podmínkami fungující technické civilizace, v které je role člověka oproti minulosti změněna.

Budeme se tedy věnovat odrazu vývoje technické civilizace v díle autora žijícího v letech 1873–1924. Pro takový pohled na jeho tvorbu jsme si vybrali dvě autorovy prózy – povídku *Республика Южного Креста* a nedokončenou povídku nazvanou *Восстание машин*.

Obě povídky vznikaly v první dekádě XX. století – první z nich byla poprvé publikována ve dvanáctém čísle časopisu *Весь* v roce 1905, druhá z nich vznikala s největší pravděpodobností v roce 1908¹⁴⁰, později se Brjusov k záměru vrátil, ale opět text nedokončil a zůstal dochován pouze jako fragment otištěný poprvé v roce 1976.¹⁴¹ I přes tento rozdíl se nám zdá smysluplným pojednat obě díla společně proto, že obsahují určité prvky, které podle našeho názoru dovolují hovořit o jejich tematických i formálních spojitostech.

Povídka *Республика Южного Креста* líčí formou zprávy (povídka nese podtitul *Статья в специальном № «Северо-европейского вечернего вестника»*) události odehrávší se v hlavním městě Republiky Jižního kříže, Hvězdném městě, umístěném přímo na jižním pólu. Forma „zprávy“ o celkové události, kterou spisovatel zvolil, mu umožňuje podat věc jako hotovou, odbyvší se, ukončenou událost s jistým sumarizujícím nadhledem, bez nadměrných emocí a bez individuálního rozměru, tedy jaksi „shora“. Tato forma „zprávy“ pak ospravedlňuje i jistou míru statistických údajů (počty obyvatel, množství zpracovávané oceli v ocelárnách republiky, absolutní počty či relativní podíl lidí zachvácených nemocí atp.), které navíc mají podtrhnout věrohodnost uváděných fakt. Líčení je ve značné míře – jak je typické pro žánr zprávy – objektivizováno. Není proto divu, že statistické údaje doplňuje i řada údajů o tom, jak je republika organizována (zdánlivá demokracie v podstatě diktátorsky ovládaná úzkou skupinou ekonomicky nejmocnějších lidí státu, geometrická organizace Hvězdného města, přesné vedení dopravních linek spoju-

140 ИЛЬИНСКИЙ, А.: Литературное наследство Валерия Брюсова. Москва 1937, с. 459–460.

141 Литературное наследство, т. 85. Валерий Брюсов. Москва 1976, с. 95–99.

jících město s přístavy, přesně reglementovaný život obyvatel republiky, forma, výška a vybavení domů atd.). Text „zprávy“ je konstruován tak, aby především v expozici, ale i v celém dalším vyprávění, byla zdůrazněna racionální stránka jak budování, tak i života Hvězdného města. Umístění města přímo do extrémních podmínek kolem jižního pólu umožňuje Brjusovovi podtrhnout roli techniky v životě lidí: «Окон в стенах не было, так как здания освещались изнутри электричеством. Электричеством освещались и улицы. Ввиду суровости климата над городом была устроена непроницаемая для света крыша, с могучими вентиляторами для постоянного обмена воздуха. Те местности земного шара знают в течение года лишь один день в шесть месяцев, но улицы Звездного города были неизменно залиты ясным и ровным светом. Подобно этому, во все времена года температура на улицах искусственно поддерживалась на одной и той же высоте.»¹⁴²

Jsou to právě tyto a podobné detaily, které ukazují, jak technická civilizace založená na rozumu a pojímající člověka „inženýrsky“, jako „materiál“ přímo vytváří podmínky pro to, aby vše pronikající a na co nejvyšší stupeň jednotnosti dovedená organizovanost ubýjela individualitu. Stejnému účelu slouží i poznámky ukazující, jak umělé je prostředí, ve kterém vzniká cosi neústrojného přírodním podmínkám (prostory mimo měst zůstávají neobyvatelné, bez původního zvířectva, které bylo vyhubeno). Celý obraz takto vybudované, na technice založené a na ní závislé civilizace je však čtenáři podáván po částech až poté, co je v anticipačním úvodu řečeno, že republiku postihla děsivá katastrofa. V této souvislosti je nadmíru signifikantní právě rozpor, který v samotném úvodu povídky uvádí „autor“ zprávy: zatímco on považuje za důležité především zprávy, které byly objektivně k dispozici díky technickým prostředkům a o kterých se dozvídáme později, jiní přišli s líčeními, která «... поразительно разнятся между собой и передают немало событий, явно фантастических и невероятных. По-видимому, составители этих описаний слишком доверчиво относились к показаниям спасшихся жителей Звездного города, которые, как известно, все были поражены психическим расстройством. Вот почему мы считаем полезным и своевременным сделать здесь свод достоверных сведений, какие пока имеем о трагедии, разыгравшейся на Южном полюсе.»¹⁴³ Fakt, že v textu povídky jsou proloženy vytištěny právě charakteristiky poukazující na protichůdné možnosti výpovědi o jedné a téže události, jako by podtrhoval uvědomovanou odlišnost objektivního a subjektivního vidění toho, co je předmětem zobrazení.

142 БРЮСОВ, В.: Республика Южного Креста. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 77.

143 Тамtéž, с. 76.

V podstatě o tomtéž je pak řeč i v souvislosti s tím, co se stalo příčinou zániku hlavního města řízeného racionálněji než většina jiných a dávajícího svým obyvatelům maximální možný komfort, který by jim lidé z jiných zemí mohli jen závidět (mj. krátká pracovní doba, velmi rozvinutý kulturní život, nevinné i poněkud rozvratné zábavy, výrazná sociální jistota). A přesto tento vnějškově jasný a racionálně řízený svět má již delší dobu v sobě ukryto nebezpečí onemocnění zvláštní chorobou, která začíná propukat u určitého procenta obyvatel města, kteří se začínají chovat nepochopitelně, v rozporu se svými přáními, a kteří nakonec na následky nemoci umírají.

Mania contradicens, jak byla choroba, která se stala příčinou katastrofických událostí, latinsky nazvána, se objevuje ve veskrze technologizovaném prostředí Hvězdného města v době, zdálo by se, jeho velkého rozkvětu, kdy nikdo nic podobného nepředpokládá. Jde o nemoc projevující se tím, že člověk, kterého postihne, dělá pravý opak toho, co chce: «Свое название болезнь получила от того, что больные ею постоянно противоречат своим желаниям, хотят одного, но говорят и делают другое.»¹⁴⁴ Ačkoliv to není nikde řečeno (podle logiky podávání „zpráv“ to ani nelze očekávat, protože k tomu, aby něco takového bylo možno uvést, by to muselo být prokázáno), zdá se, že se takto projevuje jakási „vzpoura“ člověka proti stereotypu, proti tomu, co by odpovídalo očekávání, normě, typovým reakcím považovaným za normální a společensky únosné, které jedinec zažil, vzal za své a začal jich užívat. Přesně definované příčiny vzniku nemoci nedokáže věda nalézt, uvádí se jen, že náchylnějšími jsou lidé nevyrovnanější a nervóznější.¹⁴⁵ Prudce rostoucí počet nemocných pak náhle přivádí perfektně fungující systém k zániku – pod tlakem epidemie a jejích důsledků se hroutí všechny instituce, rozbíjejí se veškeré stereotypy chování lidí, na které byli zvyklí.

První projevy nemoci narušují „jen“ běžný stereotyp chodu města a života lidí v něm – průvodčí metra namísto toho, aby od lidí vybíral peníze, jim je rozdává; strážník namísto regulování dopravy působí zmatek; návštěvník muzea sundává obrazy ze stěn a obrací je ke stěně. Brzy však nemoc působí tragédie např. tehdy, když dvě ošetřovatelky ve školce podřežou děti, které měly hlídat. Věda si s nemocí neví rady, zlom nastává v lidské psychice. S postupně narůstající epidemií se prudce mění téměř vše, co se zdálo být tak pevným základem blahobytu. Lidé houfně opouštějí Hvězdné město, pokud jen jim to vlaky a řízené vzducholodi umožňují. Ve chvíli, kdy jsou odříznuti od vnějšího světa, nastává tragédie nepředstavitelných rozměrů. Mění se podmínky života, ve kterých lidí byli zvyklí žít; přichází tlak nezvyklých podmínek; mění se vztah k okolním lidem, k majetku, k budoucnosti ostatních i vlastní. Zdá se,

144 БРЮСОВ, В.: Республика Южного Креста. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 80.

145 Tamtéž, s. 84.

že právě tento moment je pro Brjusova jedním ze základních v celém jeho literárním experimentu. Lidé totiž v tu chvíli jakoby odhalují vše to, co se dosud skrývalo pod jemnou „slupičkou“ kultury.

Jakýmsi dokladem pro to, že konkrétní projevy nemoci jsou vlastně „odhazováním kulturních stereotypů chování“, se stává především líčení pokročilého stádia zasažení města nemocí: „С поразительной быстротой обнаружилось во всех падение нравственного чувства. Культурность, словно тонкая кора, наросшая за тысячелетия, спала с этих людей, и в них обнажился дикий человек, человек-зверь, каким он, бывало, рыскал по девственной земле. Утратилось всякое понятие о праве – признавалась только сила.“¹⁴⁶ Toto konstatování spolu s dalšími hrůznými obrazy jdoucími od opilství a smilstva až k lidojedství jako by korespondovalo s některými dobovými obrazy destrukce kulturních norem v extrémních situacích – za zmínku stojí např. Sologubova povídka *V zástupu* či Andrejevův *Červený smích*. Bližší srovnání by ukázalo, nakolik podobně je líčen proces odindividualizování lidí a odklon od stereotypů kulturního chování ve vyhocené situaci (oslava města vrcholící v Sologubově povídce masovou tlačenicí a ušlapáním a udušením mnohých, u Andrejeva pak „nenormální“ jevy, které přinesly válečné události). Při strhujícím líčení hrůz ve městě vydaném napospas sobě samotnému graduje v hrůzný groteskní obraz: «В эти дни Звездный город был громадным черным ящиком, где несколько тысяч еще живых, человекоподобных существ были закинута в смрад сотен тысяч гниющих трупов, где среди живых уже не было ни одного, кто сознавал свое положение. Это был город безумных, гигантский дом сумасшедших, величайший и отвратительнейший Бедлам, какой когда-либо видела земля.»¹⁴⁷

Zpráva o graduujícím neštěstí Hvězdného města, které bylo ve velmi krátké době zachváčeno epidemií nemoci a které naprostá většina jeho obyvatel opustila, ústí do konstatování, že město bylo po nějakou dobu ponecháno samo sobě (extrémně nízké teploty a zastavení veškerých agregátů neumožnilo organizovat záchranné práce) a že až v “nedávné minulosti“ a v „současnosti“ (z hlediska času vyprávění) dochází k postupnému obnovování základních funkcí města, k odklizení mrtvol a k pomoci těm nemnoha jeho bývalým obyvatelům, kteří katastrofu téměř zázrakem přežili.

I druhá povídka, *Восстание машин*, má vlastně charakter zprávy – svědčí o tom podtitul Из летописей ***-го века. Opět je hned v jejím začátku verbis expressis vyjádřeno, že se jedná o jakousi rekonstrukci minulých událostí, v tomto případě však z jiného zorného úhlu. Zatímco v první povídce zůstal

146 БРЮСОВ, В.: Республика Южного Креста. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 89.

147 Tamtéž, s. 91.

autor povídky anonymním a jakoby plně objektivním až nezaujatým, rozhodně však mimo události stojícím subjektem, v této povídce se jedná o vyprávění přímého svědka události, člověka, který tragické momenty, které ho postihly, přežil, ale ztratil v nich ostatní členy své rodiny. Perspektiva jeho vyprávění tak nabývá mnohem autentičtější rysy – zatímco v *Republice Jižního kříže* byla subjektivita „na překážku“, zde slouží k dosažení větší míry působivosti vyprávění; namísto Er-formy přichází ke slovu Ich-forma. Kromě toho se vyprávějící subjekt nesnaží vystupovat v roli odborníka, ba právě naopak, několikrát zdůrazňuje, že je laik, který mnoha věcem nerozumí a ani se jim nesnažil porozumět, vysoký stupeň civilizace bral jako samozřejmost: „... я пользовался всеми благами современных машин, но никогда не задумывался над вопросом, как и где они приводятся в движение или каково их устройство. Мне было достаточно, что машины обслуживают нужды мои и моих близких, а чем это достигается, мне было все равно.“¹⁴⁸ Vypravěč se až ex post začal o situaci zajímat, získal jisté informace, ale i ty podává jako laik a s poukazem na určitou dávku nejistota a možné nepřesnosti. Není tu akcentováno také jakési sociální hledisko – o společenské situaci a mocenské hierarchii se tu na rozdíl od první analyzované povídky nedozvídáme nic. Jsme jen seznamováni s celou řadou výtobytků, jichž lidé užívají díky strojům. Snad jen racionalita uspořádání města (i celé země) připomíná stejnou technickou a racionální úroveň, jakou spisovatel včlenil již do předchozí povídky. Její deskripce však vyznívá neutrálně, vypravěč k ní nezaujímá hodnotící stanovisko.

To, co je pro vypravěče, zdá se, důležité, je zachycení průběhu začátku katastrofy a dojmů, jakými na něho působila. Projevuje se to nejen zdůrazněním prožitků a užíváním charakteristik emocionálních stavů (отчаяние, удивление, моя бедная мать, ...). Objevuje se tu však jeden motiv, který působí jako jistá antiteze k první pojednávané povídce. Zatímco v povídce *Республика Южного Креста* se nemoc objevila dlouho před katastrofou (20 let), ale i přes fakt, že jí onemocnělo přibližně 2 % obyvatel Hvězdného města, nikdo nepředpokládal, že by mohlo k masovějšímu a rychlému šíření nemoci jako epidemie dojít, v povídce *Восстание машин* nalézáme informaci, že „... некоторые ученые давно предсказывали возможность такого мятежа.“¹⁴⁹ Kromě toho uvádí spisovatel ještě jeden zajímavý motiv – možnost, že se jedná o „spiknutí“ strojů, o vědomě a pečlivě připravenou akci: „Машины во время восстания действовали с такой систематичностью, с такой дьявольской логикой, что я готов, несмотря на все насмешки огромного большинства

148 БРЮСОВ, В.: Восстание машин. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 100.

149 Тамtéž, с. 102.

и суровые выговоры со стороны ученых... – готов допустить, что восстание было если не «обдуманно», то «подготовлено» заранее.¹⁵⁰

Povídka *Восстание машин* zůstala nedokončena. Přesto se však zdá možnou domněnka, že Brjusov v ní chtěl experimentovat s pozměněným paradigmatem katastrofy, než bylo paradigma dříve dokončené povídky. V ní to byl vlastně lidský faktor, který katastrofu způsobil, a to hned ze dvou stran. Jednak nadměrně racionalizovaným, plánovitým a hromadným uspořádáním života v jinak nepřizpůsobeném prostředí narušil „normální“ podmínky lidského bytí, zavřel obyvatele polárních krajín do nepřirozeného prostředí (teplota, osvětlení atp.), ve kterém ani umělý nadbytek jiných impulsů nepostačoval krýt jakési základní přirozené potřeby jedince po kontaktu s netechnickou civilizací (a tady se Brjusov nápadně shoduje s pozdějšími díly Zamjatina a Orwella). Kromě toho strohou uniformitou bytí a „znásilněním“ lidské individuality vnutil miliónům lidí stereotypy, které jako by nebyly schopny natrvalo a v úplnosti podřídít si to, co je přirozeností člověka; vnější podmínky byly tedy výrazně změněny.

Ačkoliv by se zdálo, že změna v pozemském údělu lidí byla skutečně přesně v tom směru, ve kterém by si ji většina lidí přála (považujeme-li za touhu většiny relativně pohodlný život v materiálním dostatku), konečný efekt byl jiný – a zde se dostáváme k oné druhé stránce lidského faktoru. Pod vlivem životních podmínek v Hvězdném městě si lidé vytvořili novou „kulturu“, která jim umožňovala spokojovat se s materiálním a organizovaným kulturním blahobytem jako náhražkami života pojímaného jako hledání čehosi nového, života jako zápasu, ale i náhražkami opravdové svobody individua. Zajímavým momentem je v textu povídky informace o tom, že kromě tzv. vysoké kultury (opery, koncerty atp.) tam existovaly i jiné formy zábavy, kdy «... притоны соблазняли всеми формами разврата, изобретенными древним и новым миром.»¹⁵¹ Nové podmínky pro lidský život tedy vytvořily jen zčásti něco nového v oblasti, která má oproti materiální při svém vytváření jistý časový posun: je jí přizpůsobování „vnitřní vybavenosti“ jedince pro život v daném prostředí, tedy jakési základní kulturní stereotypy patřící k základům lidské kultury v nejširším smyslu slova. Zdá se, že právě do tohoto tematického uzlu směřuje Brjusovovo hledání: *mania contradicens* by mohla být interpretována jako vzpoura lidského nitra proti přizpůsobování se zdánlivě pohodlným umělým a pro člověka téměř degenerativně působícím vnějším podmínkám. Nemoc odhaluje v každodennosti vnitřní rozpor mezi životní touhou či potřebou hledat, vyvíjet se, jít dál a tendencí ustrnout.

150 БРЮСОВ, В.: Восстание машин. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 102.

151 Tamtéž, s. 79–80.

Zdá se, jako by Brjusov v obou povídkách, o kterých bychom mohli říci, že jsou laděny antiutopicky, poukazoval na to, že tempo vývoje technické civilizace a tempo, jímž je člověk schopen absorbovat změny, které s sebou technizace do jeho života přináší, se navzájem odlišují. Jako by technika umožňovala usnadnění „vnějšího“ bytí člověka, nad kterým se klene jistá suma jím vyvolaných stereotypů, jakési kulturní návyky vytvořené v interakci s novými skutečnostmi vnějšího světa. Dané kulturní návyky však nejsou zatím člověku dlouhodobě vlastní a zažitě, jsou spíše narychlo vytvářeny jako přizpůsobení se prudkým změnám ve světě kolem. Pak v jistém okamžiku, kdy vzniklo napětí mezi vnějšími podmínkami života a vnitřní reflexí, vnitřní potřebou vymanit se ze stereotypů diktovaných podstatně méně zažitými a trvanlivými kulturními normami tenká vrstvička této umělé „kulturnosti“ neodolala silnému tlaku na individuální i skupinové „základy lidského bytí“ – a katastrofa začala mít otevřené dveře. Neselhal tedy mechanický prvek, nemoc jako by byla obrannou reakcí živoucího lidského organismu proti tomu, že mu byl vnucen nepřirozený způsob i rytmus života. Mechanističnost uspořádání lidského údělu se ukázala být nevhodnou, ba zhoubnou, třebaže přinášela nevídaný blahobyť, málo práce, péči o životní úroveň i o jeho kulturní vyžití z úrovně města či státu. Zánik technicky vyspělého civilizačního ostrůvku nastal zřejmě proto, že nedošlo k vyrovnání mezi potřebami nitra individua a možnostmi nabízenými vnějšími podmínkami, do nichž je dané individuum zasazeno.

Ve srovnání s *Republikou Jižního kříže* druhá analyzovaná povídka – možná ovšem jen jako důsledek nedokončenosti záměru samotného spisovatele – pracuje s tímto paradigmatickým interiorizací ztráty životní aktivity především jakoby v podtextu; a přece tu nalezneme jednotící prvky. Máme tím na mysli ta fakta, kdy se vyprávějící očitý svědek událostí projevuje jako někdo, kdo akceptuje, že technická civilizace sice dělala jeho život příjemným, ale že jí *nerozuměl*. «Подобно всем, кто живет в нашу эпоху, я пользовался всеми благами современных машин, но никогда не задумывался над вопросом, как и где они приводятся в движение или каково их устройство. Мне было достаточно, что машины обслуживают нужды мои и моих близких, а чем это достигается, мне было все равно. Мы нажимали определенные кнопки или поворачивали известные рукоятки и получали все, необходимое нам: огонь, тепло, холод, горячую воду, пар, свет и тому подобное. ... Буквально на каждом шагу, чуть ли не каждую минуту, мы обращались к содействию машин, но решительно не интересовались, чем оно обусловлено; только досадовали, когда получали извещение по административному телефону, что тот или другой аппарат временно не будет действовать.»¹⁵² V tomto

152 БРЮСОВ, В.: Восстание машин. В: БРЮСОВ, В.: Повести и рассказы. Москва 1983, с. 100–101.

ohledu se pak obě povídky blíží navzájem právě v tematizování jakési ztráty aktivity «lidského činitele» jako jakési podstatné vlastnosti nezbytné pro plné bytí. Vždyť v *Republice Jižního kříže* byli její obyvatelé také spíše pasivní, když sice měli právo volit Законодательную Палату Республики, která však vlastně na život v republice neměla žádný vliv. Obě Brjusovovy povídky tak vycházejí ze stejného tematického jádra – ztráty aktivity lidí a přizpůsobování se jakési mašinérii založené v obou případech na technických vymoženostech; při hledání následků takové situace pak Brjusov sahá k možnosti volby dvojího paradigmatu:

1. *Republika Jižního kříže*

Lidé ztrácejí aktivní podíl na utváření světa, který je obklopuje, a v závislosti na tom se zásahem zvnějšku (politická moc, ekonomické faktory) „zplošťuje“ jejich niterný život. V něm však existují jakési vnitřní normy, principy či archetypické zásady, které samovolně spouštějí průvodní reakci v podobě nemoci; u těch, kdo nenašli sdostatek aktivity, aby se nemoci postavili, se nemoc stává smrtelnou. Není pak náhodou, že se nemoci dá čelit jen aktivitou (únik, hrdinský boj těch, kdo ve městě zůstali odříznuti od spojení s vnějším světem, aktivní zásah vnějšího světa v samotném závěru povídky).

2. *Povstání strojů*

Lidé ztrácejí aktivní podíl na utváření světa, který je obklopuje; dobrovolně akceptují, aby mnoho činností místo nich vykonávaly stroje, což vede k omezení jejich možností být tím, kdo určuje kvalitu svého života. Lidé zvládají pouze pragmaticky orientované ovládání strojů, kterým dovolili přesáhnout lidský aktivní potenciál a které se nakonec stavějí – ať již „organizovaně“ či „náhodně“ – proti nim.

Obě povídky se navíc vzájemně doplňují nejen po tematické stránce, ale i co do své výstavby. Při bližším pohledu na jejich výstavbu zjišťujeme, že obě povídky jsou vlastně „zprávou“; *čas vyprávění* i *vyprávěný čas* se v nich výrazně liší, a to v obou případech tak, že události jsou líčeny s časovým odstupem, přičemž v obou případech je patrna vypravěčova snaha rekonstruovat časový průběh líčených událostí. V případě povídky *Республика Южного Креста* k tomu slouží jednak údaje „přesně zjištěné“ (přesná data např. první vlakové havárie, ukončení přepravy metrem, atp.), jednak údaje dovozované v návaznosti na absenci přesných svědectví (např. předpoklad toho, kdy byly útokem vzata radnice, a to podle posledního zápisu v deníku velitele města). I vypravěč v povídce *Восстание машин* se snaží ukazovat, v jaké posloupnosti události probíhaly, aby o nich nabyl jasný přehled alespoň při jejich zpětné reflexi.

Vzájemně se rovněž doplňují perspektivy vypravěčů, a to tak, že v první ze sledovaných povídek máme co do činění s vypravěčem nezúčastněným, který se snaží maximálně objektivizovat, racionalizovat své líčení. Celou událost se

snaží pojmut jako završený, ucelený děj podávaný v časové následnosti, která je dokonce jakoby rekonstruována, když předchozí líčení nebyla jasná; akcentuje globalizující pohled (свод), ve kterém jsou individuální osudy nepodstatné (vlastně jediným člověkem který se vyděluje mezi ostatními tím, že známe jeho jméno, je poslední velitel města Oras Divil'), protože významný je celkový osud města; o obyvatelích se hovoří většinou v souhrnných kategoriích (děti, muži a ženy, zbláznivší se, lidé dozírající na chod centrální elektrárny atp.), individuální pohled na událost není podstatný.

V podstatě přesný opak platí o povídce *Восстание машин*. V ní je akcentován subjektivní pohled na tragické události ze zorného úhlu očitého svědka, který se navíc „ztrácí“ v logickém sledu událostí (byť v úvodu, koncipovaném jako úvod dopisu příteli, přijímá roli uspořadatele toho, co zažil), které probíhaly příliš rychle na to, aby si byl vědom jejich přesné posloupnosti. Ta by navíc byla pravděpodobně ještě deformována tím, že přímá osobní angažovanost vypravěče na událostech znamená emocionální napětí, které je zdrojem nepřesných vjemů. Vypravěč v úvodu konstatuje, že vlastně není schopen rekapitulaci do důsledku provést, neboť je schopen vypovídat jen o vnějších jevech, nikoliv o jejich příčinách. V jeho líčení je pak tato perspektiva „omezeného vnímajícího subjektu“ důsledně dodržena, takže akcentuje dílčí jevy, poznatky, to, co se týkalo jeho osobní zkušenosti. Za jeho slovy je tak cítit mnohem více emocionality (dojetí, strach, pochyby, ...).¹⁵³

Jisté shodné a určité protichůdné rysy, jak je povídky vykazují, jsme si dovolili pro větší zřetelnost ukázat v tabulce:

<i>Kritérium</i>	<i>Республика Южного Креста</i>	<i>Восстание машин</i>
perspektiva vypravěče	objektivní, charakter zprávy (racionální)	subjektivní, charakter osobní výpovědi, stanoviska (emocionální)
účast vypravěče na událostech	ne, svoji výpověď staví na znalosti nepřímých svědectví, je velmi dobře informovaným nezaujatým zpravodajem	ano, svoji výpověď zakládá na osobní zkušenosti z událostí, které nechápe a jejichž příčiny nezná

153 Pro odlišení obou způsobů vedení vyprávění by bylo možno užít Stanzelova rozlišení narativní perspektivy z hlediska vypravěče na „vnitřní perspektivu vyprávění“ „a vnější perspektivu vyprávění“, vycházejícího z pohledu psychologa E. Sprangera; ten zavedl termíny „hledisko zprávy“ a „hledisko vnitřního pohledu“. (Viz: STANZEL, F. K.: *Teorie vyprávění*. Praha 1988, s. 67 a násl.). Oba tyto pohledy odpovídají zřejmě Brjusovovu záměru experimentovat s oběma možnými pohledy na skutečnost a využít možností jejich specifického působení na čtenáře.

<i>Kritérium</i>	<i>Республика Южного Креста</i>	<i>Восстание машин</i>
zachycení událostí	důraz kladen na celek, zachycení má ráz souhrnu uceleného časového úseku s exkursy do minulosti	důraz kladen na části, vyprávění se soustřeďuje na klíčovou událost, doplňkově jen nezbytné informace nutné pro pochopení souvislostí
zdroj katastrofy	lidé a jejich reakce na změnu životních podmínek; poměrně rychlá změna není absorbována, neslučuje se s archetypy jejich poměru ke světu	stroje, které se rozhodly převzít aktivitu, které se lidé vzdali, neboť přenechali mnoho z životně nezbytných činností strojům a přestali být schopni je kontrolovat
charakter katastrofy	nečekaná, nepředvídaná; vyprávění zdůrazňuje, že katastrofa zasahuje pouze tu část světa, která změnila životní podmínky lidí	některými vědci předvídaná; podle charakteru vyprávění (důsledek perspektivy, z níž je událost nahlížena?) zasahuje celý zobrazovaný „svět“
typ společnosti, která katastrofu zažívá	vyspělá zdánlivá demokracie, ve skutečnosti společnost diktátorsky ovládaná finanční oligarchií	vyspělá společnost, zřejmě demokratického typu

Zdá se tedy, jako by si Valerij Brjusov v případě povídky *Восстание машин* chtěl vyzkoušet jinou možnost katastrofy technické civilizace a použil i jiné prostředky z literárního „technického“ instrumentáře. Rýsovala by se tak možnost vnímat obě povídky jako svým způsobem nejen tematicky, ale i formálně propojené – tematické propojení je navázáno na základní téma „katastrofa přetechnizované společnosti“, kontrastnost pak nalézáme na tematické úrovni především tam, kde je hledána příčina katastrofy. Co se tzv. techné týká, jde o jistou kontrastnost zvolených postupů.

Brjusov se tedy podle našeho názoru snažil programově modelovat dvě alternativy antiutopie, aniž by se pokoušel hodnotit, která z nich je reálnější či nebezpečnější z hlediska svých příčin. Pravděpodobně hledal i dvojí možnost vyvolání účinku na čtenáře: volbou přímějšího, autentičtějšího a tedy i výrazně emocionálně intenzivnějšího působení Ich-formy se snažil posílit celkový pochmurný obraz líčený pomocí Er-formy v povídce *Республика Южного Креста*.

Volba perspektivy, ze které je vyprávění vedeno, předurčuje zaměření na vnitřní či vnější svět literárních postav. V povídce *Республика Южного*

Креста se o niterném životě literárních postav nedozvídáme téměř nic; vše je zaměřeno na vnější svět, na objektivizaci, na „skupinově“ pojímané postavy zbažené individuálních jevových i charakterových rysů. Současně však takováto perspektiva líčení tragických událostí prokazuje, že se tak lze dobrat projevů, nikoli však příčin. Lze s jistou dávkou pravděpodobnosti soudit, že to mohla být příčina, proč Brjusov ve druhé povídce sáhl k opačnému postupu a zvolil individuální osobní perspektivu pohledu na téměř stejně dramatické události. Povídka *Восстание машин* tak namísto „skupinového“ zobrazení využívá individuálního pohledu na věc. Subjekt, skrze jehož zážitky je událost vzpoury strojů a jejich projevů podána, sice podává svědectví o prožívání vnějších událostí, nicméně ani on nenalézá příčinu toho, co se odehrálo. V obou povídkách tedy – byť pokaždé z jiného důvodu – je příčina tragédie člověku skryta. Iracionalita a rychlost, s jakou negativní změna zdánlivě stabilního stavu nastupuje, jako by signalizovala, že člověk není schopen realitu vyspělého světa chápat ve všech jejích příčinách a důsledcích, že překračuje jeho možnosti přizpůsobovat sebe sama tempu změn, které se odehrávají v realitě, která ho obklopuje.

Příznačný je i regres racionality, resp. norem lidského chování, s nímž se setkáváme v povídce *Республика Южного Креста*. Obrazy degradace lidskosti, výlevů negativních vztahových zásad stejně jako výbuchů pudovosti demonstrují, jak prudký a snadný je odklon od norem, které se vytvářely po tisíciletí.

Za symptomatické pak považujeme selhání mezilidské komunikace. Zdá se totiž, že ani v jedné z povídek není reflektována plnohodnotná lidská komunikace; v prvním případě komunikace evidentně ztrácí svůj význam spojovatele, zprostředkovatele mezi lidmi, kterým může pomoci společně čelit nebezpečí. Hrstka obránců radnice, v rámci které přetrvávají komunikační vazby jak mezi nimi navzájem, tak i mezi nimi a vnějším světem, působí poměrně homogenně, zatímco všichni ostatní přestávají být „organizovaným společenstvím“ a stávají se „stádem“, kterému chybí společný cíl a smysl bytí. Ve druhém případě je společenství, ve kterém ke vzpouře strojů dojde, destruováno ztrátou vzájemné komunikační propojenosti, ale i (ne)komunikací o principech, na kterých společnost stojí.

Obě povídky lze však také bez ohledu na jejich vnitřní tematickou i literárně technickou stránku posuzovat jako dialogii strhávající aureolu z mýtu technického pokroku kvůli jednoznačně kladnému přijetí technického pokroku, který se stal symbolem éry přelomu XIX. a XX. století a do jisté míry pomíjel, resp. do pozadí odsouval lidský faktor. Brjusov naopak soustřeďuje pozornost na potenciální nebezpečí spočívající ve dvou možných důsledcích bouřlivého rozvoje technické společnosti. Technický pokrok může, za prvé, vést k ovládnutí společnosti úzkou vrstvou lidí majících ve svých rukou veškeré její technické i komunikační prostředky a ekonomiku; ostatní lidé žijící

ve zdánlivém blahobytu však ztrácejí možnost aktivně ovlivňovat běh malých i velkých událostí a stávají se závislými a manipulovatelnými subjekty; závislími se však, za druhé, stávají lidé i v tom případě, kdy nechají techniku zaujmout natolik významné místo v jejich životě, že již nejsou schopni se bez technických prostředků obejít, aniž však jsou schopni je účinně ovlivňovat. Demaskuje tak velmi působivou formou nebezpečí skrývající se za maskou jednoznačné akceptace a přímočarého přitakání technickému pokroku jako „samospasitelnému“ kroku v rozvoji lidstva.